

УДК 908(477.64-751.3)(091):355.48(477)"2022/..."(045)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» У СУЧАСНОМУ
СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Олена Кравцова,
завідувач відділом
музейних комунікацій
Національного заповідника
«Хортиця»
<https://orcid.org/0009-0005-8422-1373>

У 2025 році Національному заповіднику «Хортиця» виповнилося 60 років. Однією із найважливіших структурних частин заповідника є Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ». Творцями заповідника передбачалося створення Січі ще у 60 рр. ХХ ст., проте ідея була реалізована лише на початку ХХІ ст.

Метою дослідження є місця та ролі Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» у сучасному соціокультурному просторі України. Досягнення поставленої мети передбачено вирішенням наступних дослідницьких завдань: - визначити типову приналежність комплексу, характерні риси та особливості; - проаналізувати напрямки діяльності на території комплексу та їхнє соціокультурне значення.

Встановлено, що Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» належить до музейних закладів скансенівського типу. Головною із позитивних та окремих рис «Запорозької Січі» є місцезорешування, а саме – історичний та природний ландшафт острова Хортиці. Аналіз діяльності історико-культурного комплексу свідчить, що його функціонування спрямоване на виконання важливої соціокультурної місії, а саме: збереження культурної та історичної спадщини, формуванні історичної пам'яті, сприянні національної єдності. В умовах активної фази російсько-української війни комплекс виконує

функції науково-просвітницької, культурологічної, державницької платформи і є частиною загальнонаціонального простору.

Ключові слова: музейний заклад скансенівського типу, дозвілєва та просвітницька діяльність, травматичний досвід, історична пам'ять.

In 2025, the National Reserve "Khortytsia" will be 60 years old. One of the most important structural parts of the reserve is the Historical and Cultural Complex "Zaporizhzhya Sich". The creators of the reserve planned to create the Sich back in the 60s of the 20th century, but the idea was implemented only at the beginning of the 21st century.

The purpose of the study is the place and role of the Historical and Cultural Complex "Zaporizhzhya Sich" of the National Reserve "Khortytsia" in the modern socio-cultural space of Ukraine. The achievement of the set goal is provided by solving the following research tasks: - to determine the typical affiliation of the complex, characteristic features and peculiarities; - to analyze the areas of activity on the territory of the complex and their socio-cultural significance.

It has been established that the Historical and Cultural Complex "Zaporizhzhya Sich" belongs to the Skansen-type museum institutions. The main positive and distinctive features of "Zaporizhzhya Sich" are its location, namely the historical and natural landscape of the island of Khortytsia. An analysis of the activities of the historical and cultural complex shows that its functioning is aimed at fulfilling an important socio-cultural mission, namely: preserving cultural and historical heritage, forming historical memory, promoting national unity. In the conditions of the active phase of the Russian-Ukrainian war, the complex performs the functions of a scientific and educational, cultural, state platform and is part of the national space.

Keywords: Skansen-type museum institution, leisure and educational activities, traumatic experience, historical memory.

Хортиця завдяки своєму розташуванню та природному багатству завжди приваблювала людей, про це свідчить велика кількість археологічних пам'яток, досліджених на острові [23]. Проте у сучасному соціокультурному просторі

о. Хортиця, в першу чергу, асоціюється з запорозьким козацтвом та став символом національних та визвольних змагань.

В умовах активної фази новітньої російсько-української війни звичні сенси набувають нових значень, відбувається переосмислення історії. Національний заповідник «Хортиця» окрім збереження культурної та історичної спадщини, своєю діяльністю сприяє формуванню історичної пам'яті, державницьких традицій та національної єдності, що сприяє становленню ціннісної системи суспільства.

Історія Національного заповідника «Хортиця» в цілому, та Історико-культурного-комплексу зокрема, неодноразово ставали об'єктами наукових досліджень. Базові документи творення заповідника були опубліковані у збірнику документів і матеріалів «Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-80-х рр. XX ст.» (упорядники О.Г. Бажан О.М. Ігнатуша, О.С. Тедєєв, О.О. Циганенко, О.А. Шевчук) [19]. Н.Ю. Чергик у роботі «Експозиція під відкритим небом на о. Хортиця: історіографічний огляд (1965–2018)» проаналізовано роботи дослідників щодо наукового аналізу концепції заповідника та музею, образу козацької січі, відтвореної на Хортиці [31]. Робота В. Водоп'ян та О. Кравцової акцентувала питання терапевтичного впливу діяльності музейних закладів в умовах новітньої російсько-української війни [15]. А дослідження Т. Грушевої та О. Кравцової присвячене дослідженню ролі Національного заповідника «Хортиця» у соціокультурному просторі України з 1965 р. до сьогодні [17].

Метою дослідження є місця та ролі Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» у сучасному соціокультурному просторі України. Досягнення поставленої мети передбачено вирішенням наступних дослідницьких завдань: - визначити типову приналежність комплексу, характерні риси та особливості; - проаналізувати напрямки діяльності на території комплексу та їхнє соціокультурне значення.

Історія комплексу «Запорозька Січ» на о. Хортиця розпочалася у 1965 р., коли Постановою Ради Міністрів України острів було оголошено Державним історико-культурним заповідником [28]. Документ передбачав будівництво Музею-панорами, створення тематичного парку історії козацтва та архітектурно-етнографічного комплексу «Січ». Проте, у той час ідея створення «Січі» була визнана недоцільною [19]. І лише після отримання Україною незалежності у 1991 р. відновилися роботи з проектування та будівництва комплексу: на основі Указу Президента України «Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва» від 04.01.1995 р. [30], Постанови Кабінету міністрів України «Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури» від 23.04.1999 р. [26], Постанови Кабінету Міністрів України «Про Національний заповідник «Хортиця» від 06.04.1993 р. [27], а також з метою відновлення пам'ятних місць пов'язаних з історією запорозького козацтва і відзначення 10 річниці Незалежності України, Запорізька обласна державна адміністрація прийняла рішення «Про будівництво історико-культурного комплексу «Запорозька Січ на території Національного заповідника «Хортиця»». У 2001 р. Державний проектний інститут «Запоріжжівільпроект» розпочав розробку проектної документації і запропонував своє архітектурне рішення. Через три роки, у 2004 р., були виділені державні кошти для спорудження історико-культурного комплексу «Запорозька Січ». У тому ж році – 14 жовтня, відбулася урочиста закладка комплексу, а з листопада почалися роботи з очищення території будівництва від лісових насаджень. Будівництво розпочалося з січня 2005 р. [22].

Після приїзду Президента України В. Ющенка 25 травня 2005 р., до будівництва комплексу долучився комбінат «Запоріжсталь», який зробив благодійний внесок у розмірі 13 мільйонів гривень, що дало можливість прискорити темпи будівництва. До збору коштів на облаштування комплексу долучилися представники усіх верств українського суспільства. 14 жовтня 2009 р. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» розпочав роботу.

Загальна площа комплексу становить 3,5 га. Відповідно до Концепції Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», на о. Хортиця представлено узагальнюючий образ восьми Запорозьких Січей. Комплекс на Хортиці складається з двох частин: Внутрішній Кіш та Зовнішній Кіш (торгово-ремісничі передмістя). Внутрішній Кіш: майдан з Церквою Покрови Пресвятої Богородиці, навколо майдану – курені, пушкарня, будинок кошового отамана, канцелярія, січова школа. У Внутрішньому коші розташовано кузню, грецьку хату, корчму, гончарню. Січ оточено частоколом, валом та ровом, є чотири оборонні вежі [22].

В будівлях комплексу створено музейні експозиції на основі історичних даних, які розповідають не лише про функціонування січових управлінських споруд – Будинку кошового отамана, Військової канцелярії, Пушкарні, але надають уявлення про повсякденне життя козаків у традиційному житлі – «Пластунівський курінь». Крім означеного, в об'єктах комплексу проходить активна виставкова робота.

Більшість дослідників відносять Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» до «музейних закладів скансенівського типу» [13, с. 71: 18, с. 22; 32, с. 186]. Термін «скансен» виник наприкінці ХІХ ст. і походить від назви місцевості, де Артур Гезеліус заснував перший у світі етнографічний комплекс з міні-музеями в окремих будівлях [18, с. 20; 13, с. 68]. З часом, вищеназваний термін набув поширення та став загальним. Науковиця О. Гончарова вважає, що Гезеліус започаткував симбіотичний жанр парку-музею і музейного топосу під відкритим небом [18, с. 20]. За звичай, на теренах України, терміни «музей-скансен», «живий музей», «музей просто неба» вживаються як синонімічний ряд та охоплюють широке коло подібних музейних закладів. Дослідники М.В. Чимирис та А.М. Оленич виділяють наступні види скансенів: 1) *in situ* (ті, які музеєфіковані і збережені у первісному виді з мінімальним втручанням); 2) перевезені; 3) змішані, які включають риси першого та другого виду [32, с. 185]. Ю. Борисенко зазначає, що «концепція роботи закладів скансенівського типу ґрунтується на репрезентації копій оригінальних предметів народної культури і

побуту» [13, с. 71]. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» умовно належить до «скансенівського» типу. З одного боку: «Запорозька Січ» – ансамблевий музейний комплекс від відкритим небом з окремими міні-виставками. А з іншого – конструктивно об'єкти хортицького комплексу (крім Церкви Покрови Пресвятої Богородиці) досить віддалено передають архітектурні традиції доби козацтва в цілому та Запорозьких Січей зокрема [24, с. 157–189; 14, с. 28–35]. Останній факт можна пояснити нормативно-правовою колізією, адже прийом відвідувачів музейним закладом регламентується (виключенням є, якщо музей створено в історичній будівлі) численними будівельними, протипожежними, санітарними нормами, що унеможлиблює будівництво повних копій будівель. Означене питання доволі складне і потребує більш детального дослідження.

До функцій музейних закладів скансенівського типу, окрім суто збереження пам'яток культурної спадщини та їхньої популяризації, відноситься організація та втілення культурно-дозвілєвого напрямку діяльності: анімаційні програми, майстер-класи, святкування народних свят та гулянь [13, с. 72; 18, с. 22].

Діяльність Історико-культурно комплексу «Запорозька Січ» відповідає заявленим вище функціям закладів скансенівського типу. Так, наприклад, у 2016 р. заповідник відвідало 126,1 тисяч чоловік; було проведено 3176 екскурсій (72 тисяч чоловік); функціонувало 20 програм спрямованих на організацію співпраці з гостями нашої установи [20, арк. 8]. Слід зазначити, що більша частина відвідувачів, понад 95%, відвідали історико-культурний комплекс (адже Музей історії запорозького козацтва було зачинено на реекспозицію у 2015 р.). На «Запорозькій Січі» у зазначеному році були проведені наступні активності: родинне свято «Різдво на Хортиці», акція «Україна єдина!» до дня Соборності України; патріотично-виховна дитячо-юнацька гра «Сокіл» («Джури»); ролеві ігри «Нічна варта» для учнівської молоді Запорізької області; урочисті заходи з нагоди відзначення Дня Державного прапора та святкування 25 річниці

проголошення Незалежності України; VII Всеукраїнський козацький фестиваль «Покрова на Хортиці» [20, арк. 9-10]. Тобто, дозвілєва направленість історико-культурного комплексу на о. Хортиця характеризується поліпрофільністю: патріотичне виховання, освітні програми етнографічного та історичного спрямування, формування державницьких традицій тощо. Така багатопрофільність дозволяє залучати до соціокультурної взаємодії більш широкі маси відвідувачів та задовольняти культурні, наукові, освітянські потреби різноманітних соціальних груп українського суспільства. В цілому, можна стверджувати, що такі види діяльності притаманні більшості музейних закладів скансенівського типу і Національний заповідник «Хортиця» не виключенням.

Слід зазначити, що дослідники скансенів відзначають низку проблем характерних для музеїв цього типу: 1) недостатня кількість музейних закладів такого типу; 2) певна однотипність та бідність експозицій; 3) недостатня кількість інфраструктурних елементів відпочинку [32, с. 22]. М.В. Чимирис, А.М. Оленіч розмірковуючи над питаннями створення скансену, причину недоліків таких музеїв вбачають у застарілості їхніх концепцій: «Відтворення історії та культури музейними засобами потребує розроблення нових типів музеїв, бо у дійсності не використовується нічого нового. Музеї просто неба працюють за старою схемою: мінімальна взаємодія з відвідувачами. Максимум – надання своїх площ під фестивалі та для ремісників» [32, с. 186]. На нашу думку, вирішення зазначених проблемних моментів потребує не тільки зміни управлінських підходів, але і потребує зміни чинного законодавства.

Проте, у Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» існує беззаперечна позитивна риса – місце розташування. Що дозволило «вписати» комплекс в середовище (не тільки в природне, але і в історичне). Січ органічно виглядає в навколишньому ландшафті, не зважаючи на той факт, що на місці розташування комплексу ніколи козацьких Січей не було [23]. Згадане вище дозволяє припустити, що процес перетворення Історико-культурного комплексу

«Запорозька Січ» у середовищний музей, здатний забезпечувати дослідження та демонстрацію культурного ландшафту з усіма взаємозв'язками між його складовими елементами [18, с. 23] пройде більш ефективно.

Таким чином, можна стверджувати, що функціонування Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» спрямоване на виконання соціокультурної місії, а саме: збереження культурної та історичної спадщини, відтворення та інтерпретація образу минулого, формуванні історичної пам'яті, сприянні національної єдності та державницької політики.

Суттєві корективи у діяльність Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» відбулися з поширенням епідемії коронавірусу у 2019 р. та повномасштабним вторгненням РФ у лютому 2022 р.

З 24 лютого 2022 р. комплекс не приймав відвідувачів. І лише з травня 2024 р. Розпорядженням Запорізької обласної військової адміністрації було отримано дозвіл «на відвідування північної туристичної частини острова Хортиця, включно з туристичними об'єктами в північно-східній частині» [29]. Саме з травня 2024 р. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» відновив свою роботу. Одночасно відбувався прийом відвідувачів, відновлення експозицій та створення нових виставок. Для відновлення роботи комплексу співробітники Національного заповідника «Хортиця» залучили весь ресурс – працівники відділу науково-фондової роботи, відділу музейних комунікацій, інженерно-господарського відділу, адміністрація... Особливо складним завданням це стало для відділу науково-експозиційної роботи – адже, всі оригінальні предмети козацького часу, з урахуванням безпекової ситуації та задля їхнього збереження, були евакуйовані. Проте, не зважаючи на вищенаведені аспекти, вже на кінець 2024 р. були відновлені експозиційні об'єкти комплексу: «Пушкарня», «Пластунівський курінь», «Військова канцелярія», «Будинок кошового отамана» та відкриті нові виставки: «Скарби, що приховував Дніпро», присвячена знахідкам предметів козацького часу, що були вкриті водами р. Дніпро та були виявлені після підриву Каховської ГЕС як

на узбережжі острова Хортиця, так і на місці розташування Запорозьких Січей в Дніпропетровській області. В зазначений період, комплекс став центром лекційної роботи та проведення майстер класів заповідника. Тематика лекцій охоплює різноманітні аспекти як історії острова Хортиця, так і історії запорозького козацтва, природи Хортиці, етнографії [21].

Важливим фактором, який впливає на роботу Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» на сучасному етапі є активні бойові дії, що доволі жорстко регламентують роботу комплексу та передбачають ряд обмежень як по кількості відвідувачів, так видів діяльності. Слід зазначити, що уся робота комплексу проводиться з урахуванням безпекової ситуації у визначений момент. Активна фаза російсько-української війни спричинила поглиблення колективної травми, отриманої різними верствами українського суспільства [15]. В рамках подолання отриманого травматичного досвіду, окрім традиційної діяльності для закладів скансенівського закладу, у історико-культурному комплексі на Хортиці був втілений новий проєкт «Хортиця відновлює», що спрямований на реабілітацію військових [12].

Відновлення роботи Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» було позитивно сприйняте суспільством. Так, у 2024 р. комплекс прийняв 28717 відвідувачів, з них 2192 чоловік, а це 298 груп, були задіяні екскурсійному обслуговуванні [21]. Таку різницю між кількістю відвідувачів та кількістю проведених екскурсій пояснюється безпековою ситуацією: під час оголошення повітряної тривоги екскурсія має бути завершена, а екскурсанти – пройти в укриття. Відвідувачі мають аргументоване побоювання (враховуючи кількість повітряних тривог), що заплативши за екскурсійне обслуговування вони не зможуть його отримати. Проте, незважаючи на повітряні тривоги та вибухи відвідувачі не оминають «Запорозьку Січ». Зазначений факт відзначають співробітники музейних закладів України. Журналістка «Української правди» Г. Щокань, яка досліджувала цей аспект у сучасному соціокультурному просторі переконливо доводить, що відвідування музею сьогодні – це є терапія

травматичного досвіду: 1) Музей це безпечне, «своє» місце, де все завжди «так», своєрідний захист від великої кількості новин 2) Проєкти про війну не травмують, хоч і викликають реакцію – це шанс подумати, переосмислити, «світла печаль»; 3) Музей – місце зустрічі: відчуття належності до певної групи; 4) Надія на майбутнє [33]. Підтвердженням описаного вище є результати проведеного на території Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Новорічно-різдвяного фестивалю, який проходив з 6 грудня 2024 р. по 6 січня 2025 р. На фестивалі працював «Курінь Святого Миколая», діткам пропонувалося взяти участь у різноманітних майстер класах, проходили театралізовані вистави та концерти, облаштовані яскраві фотозони та новорічні ілюмінації [2]. Втовлені від бойових дій мешканці м. Запоріжжя із задоволенням відвідували усі локації фестивалю, що мало доволі позитивний терапевтичний ефект для населення прифронтового міста, яке потерпає від постійних ворожих атак.

У 2025 р. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» продовжив означені вище напрямки роботи. В рамках збереження та популяризації пам'яток культурної спадщини проводилася екскурсійна робота по об'єктах комплексу, були створені нові виставки: «Тисячолітні скарби острова Хортиця» [8], «Тризуб: від містичного до героїчного» [9], «Морські походи та запорозька верф» [6]. На базі комплексу постійно проводилася лекційна робота, яка охоплювала не тільки різноманітні аспекти історії запорозького козацтва та о. Хортиця, але і висвітлювалися етапи українського держави та націотворення: «Козацька тематика у військовій символіці України» [4], «Козацький хрест: минуле і сучасність» [5], «Запорозьке козацтва і українська державність» [3]. До Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність було підготовано та прочитано лекцію «Герої Запорізького краю» [1].

Більш того, у 2025 р. Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» став майданчиком спілкування, передачі досвіду та традицій. Так, учасники форуму молодіжних рад – молодь прифронтових регіонів: Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Сумської, Київської, Луганської, Херсонської,

Миколаївської та Запорізької областей відвідали острів Хортиця [10]. Запорізькі вихованці Всеукраїнської федерації «Спас» провели день-урок на козацькому острові Хортиця. Головною метою якого було поглиблене пізнання історії запорозького козацтва, козацьких традицій, збереження і відродження культурних традицій та цінностей українського народу, що є важливою складовою національно-патріотичного виховання молоді [7]. В рамках реалізації національного проєкту «Пліч-о-пліч: згуртовані громади» Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» відвідали громади запорізького регіону та їхні «побратими» з інших регіонів України [11]. Відвідування екскурсійних об'єктів, підписання меморандумів про співпрацю, обговорення стратегії майбутньої взаємодії – це лише невелика частка роботи представників громад на території комплексу.

Отже, у 2025 році Історико-культурний комплекс виконував функції своєрідного науково-просвітницького, культурного, державницького центру запорізького регіону.

Ще одним із напрямків діяльності комплексу на сьогодні є терапія травматичного досвіду – продовжено проєкт реабілітації військовослужбовців «Хортиця відновлює». Важливим аспектом подолання травматичного досвіду є діяльність військових капеланів у Церкві Покрови Богородиці в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ»: церковний чин, можливість спільної молитви і бесіди додатково сприяють покращенню психоемоційного стану відвідувачів комплексу.

Отже, враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що функціонування Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» спрямоване на виконання важливої соціокультурної місії, а саме: збереження культурної та історичної спадщини, відтворення та інтерпретація образу минулого, формуванні історичної пам'яті, сприянні національної єдності та державницької політики. В умовах активної фази російсько-української війни комплекс виконує функції науково-

просвітницької, культурологічної, державницької платформи і є частиною загальнонаціонального простору України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Heroi Zaporizkoho kraiu». URL: <https://ostriv.org/natsionalnyi-zapovidnyk-khorytytsia-zaproshuie/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
2. «ZAPOROZKA SICH ZAPROShUIe NA NOVORICHNO-RIZDVIaNYI FESTYVAL!». URL: <https://ostriv.org/zaporozka-sich-zaproshuie-na-novorichno-rizdviani-festyval/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
3. «Zaporozke kozatstva i ukrainska derzhavnist». URL: <https://ostriv.org/zaproshuiemo-zaporizhtsiv-ta-hostei-mista-na-lektsiiu-4/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
4. «Kozatska tematyka u viiskovii symbolitsi Ukrainy». URL: <https://ostriv.org/lektsiia-kozatska-tematyka-u-viiskovii-symbolitsi-ukrainy/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
5. «Kozatskyi khrest: mynule i suchasnist». URL: <https://ostriv.org/kozatskyi-khrest-mynule-i-suchasnist/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
6. «Morski pokhody ta zaporozka verf». URL: <https://ostriv.org/vystavka-morski-pokhody-zaporozhtsiv-ta-khortytska-verf/>. (дата звернення 11.12.2025 р.).
7. «Spasivtsi na Khortytsi». URL: <https://ostriv.org/zaporizki-spasivtsi-na-khortyts>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
8. «Tysiacholitni skarby ostrova Khortytsia». URL: <https://ostriv.org/zaproshuiemo-vidvidaty-novu-vystavku-tysiacholitni-skarby-ostrova-khortytsia/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
9. «Tryzub: vid mistychnoho do heroichnoho». URL: <https://ostriv.org/vystavka-tryzub-vid-mistychnoho-do-heroichnoho/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
10. «Uchasnyky forumu molodizhnykh rad vidvidaly ostriv Khortytsiu». URL: <https://ostriv.org/uchasnyky-forumu-molodizhnykh-rad-vidvidaly-ostriv-khortytsia/>. (дата звернення 11.10.2025 р.).

11. «Khortytsia – zghurtovuie!». URL: <https://ostriv.org/khortytsia-zhurtovuie/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
12. «Khortytsia vidnovliuie». URL: <https://ostriv.org/khortytsia-vidnovliuie>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
13. Borysenko Yu.S. Kharakterni osoblyvosti stanovlennia i rozvytku skanseniv v Ukraini na pochatku XXI st.: kulturno-dozvillieva skladova. *Problemy kulturolohii: istorychni ta suchasni doslidzhennia. Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury*. 2018. Vypusk XXXXI. S. 66–72.
14. Vlasov O.Yu., Karasenko B.O. 3D vizualizatsiia kozatskoho kurenia z Kam'ianskoi Sichi. *Zapovidna Khortytsia*. 2012. S. 28–35
15. Vodop'ian, V., & Kravtsova, O. Muzeinyi prostir yak instrument podolannia kolektyvnoi travmy Novitnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: rehionalnyi vymir. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*. 2024. № 27 (5). S. 69–77. URL: <https://doi.org/10.15421/172493>. (дата звернення 11.09.2025 р.).
16. Honcharova O.M. Muzeinyi topos yak ob'iekt kulturolohichnoho osmyslennia. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti : naukovi zapysky KNUKiM*. Kyiv, 2014. Vyp. 15. S. 17.
17. Hrusheva T.V., Kravtsova O.V. Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia» u sotsiokulturnomu prostori Ukrainy. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. 2025. T. 36 (75). № 2. S. 35–43.
18. Dychkovskyi S.I. Turystychna diialnist skanseniv v systemi aktualizatsii resursiv nematerialnoi kulturnoi spadshchyny. *Kultura i suchasnist: almanakh*. № 1. Kyiv: IDEIa PYNT, 2020. S. 17–26.
19. Zberezhemo tuiu slavu: Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–80-kh rr. XX st.: zb. dok. ta materialiv / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy ta in. ; vidp. red. Yu. Z. Danyliuk. Kyiv : Ridnyi kraj, 1997. 474 s.
20. Zvit pro robotu Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» za 2016 rik. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. 14 ark.

21. Zvit pro robotu Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» za 2024 rik. NA NZKh. 16 ark.

22. Istoryko-kulturnyi kompleks «Zaporozka Sich». Stadiia proekt. Osnovni dani ta demonstratsiini materialy. NA NZKh. B/n. 8 ark.

23. Kobaliia D. Arkheolohiia Khortytsi v tsyfrakh i faktakh. Narys. *INSULA*. 2021. № 3. URL: insula.in.ua (дата звернення: 06.11.2023р.)

24. Lenchenko V. Rukopysni plany Zaporozkoi Sichi XVIII st. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*. Vypusk 8/9. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi zbirnyk*. T. 11/12. Kyiv-Niu-Iork: Vydavnytstvo M.P. Kots, 2004. S. 157–189.

25. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia» vid 06.04.1993 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF#Text>. (дата звернення 11.09.2025 р.).

26. Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy «Pro Prohramu vidtvorennia vydatnykh pam'iatok istorii ta kultury» vid 23.04.1999 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/700-99-%D0%BF#Text>. (дата звернення 11.09.2025 р.).

27. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia»» vid 6 kvitnia 1993 r. № 254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF#Text>. (дата звернення 11.09.2025 р.).

28. Postanova Rady Ministriv Ukrainy «Pro uvichnennia pam'iatnykh mist, zviazanykh z istoriieiu zaporizkoho kozatstva». № 911. 18 veresnia 1965 r. *DAZO (Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti)*. Op. 9. Spr. 939. Ark. 77, 77zv

29. Rozporiadzhennia Zaporizkoi oblasnoi viiskovoi administratsii № 195 vid 10.04.2024 r. URL: <https://zprz.city/news/view/na-progulyanku-na-hortitsyu-u-zaporizhzhii-ofitsijno-dozvolili-vidviduvati-zapovidnij-ostrov>. (дата звернення 11.09.2025 р.).

30. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro vidrodzhennia istoriko-kulturnykh ta hospodarskykh tradytsii ukrainskoho kozatstva» vid 04.01.1995 r. URL: (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/95#Text>. (дата звернення 11.09.2025 р.).

31. Cherhik N.Yu. Ekspozytsiia pid vidkrytym nebom na o. Khortytsia: istoriohrafichniy ohliad (1965–2018). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2019. Vyp. 52. Tom 2. S. 94–104.

32. Chymyrys M.V., Olenych A.M. Zhyvi muzei pervisnoi doby v Ukraini (postanovka pytannia). *Vita Antiqua*. 202. № 11. S. 185–189.

33. Shchokan H. Muzei u povnomasshtabnu viinu: art-prykhystok, lokalni istorii ta nadiia na perekonlyve «do zavtra». *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/07/5/255223/>. (дата звернення 11.09.2025 р.).